

RAFAŁ CZACHOR¹

Dolnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach (Polkowice, Polska)

Postradziecka trauma jako bariera demokratyzacji Białorusi

Post-Soviet trauma as a barrier to the democratization of Belarus. Desintegration of the Soviet Union was accompanied by the wave of discussions and hopes for the future of new independent republics. Development of political life in the last two decades allows to conclude that these states have made significant progress in transformation and democratization but some of them, including Belarus, still remain in the “gray zone” of democracy.

The aim of this article is to present the influence of totalitarian experience on the process of political transformation of contemporary Republic of Belarus. The author describes the weakness of Belarussian national movement and Belarussian national identity in the period of gaining independence as well as their consequences for political transformation. Destroying of old values and dezintegration of the Soviet Union reflected social anomy. Disfunctional *Homo Sovieticus* is still “escaping from freedom”: avoiding political activity, responsibility for himself and choosing a well-known to him undemocratic political system.

Keywords: Belarus, transformation, cultural aspect of democratization, “grey zone of democracy,” post-Soviet national identity

Постсоветская травма как препятствие в процессе демократизации Беларуси. Распад Советского Союза сопровождался волной обсуждений и надежд, связанных с будущем новых республик. Развитие событий в последние два десятилетия доказывает, что эти государства прошли тяжёлый путь трансформации и демократизации, хотя некоторые из них, в том числе Беларусь, находятся в «серой зоне демократии».

Цель данной статьи — представить значение советского, тоталитарного опыта для процесса трансформации политической системы Беларуси после 1991 года. Автор описывает слабость белорусского национального движения и национального самосознания и их влияние на политические перемены. Уничтожение прежних ценностей и распад советского государства

¹ **Adres do korespondencji:** Dolnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach, ul. Skalników 6b, 59-101 Polkowice. **E-mail:** r.czachor@dwspit.pl.

вызвал состояние аномии белорусского социума. Дисфункциональный homo sovieticus выбирает «бегство от свободы», избегает ответственности и политической активности, выбирая знакомый себе политический строй и авторитарную власть «сильной руки».

Ключевые слова: Беларусь, трансформация, культурный аспект демократизации, «серая зона демократии», постсоветское национальное самосознание

Rozpadowi Związku Radzieckiego towarzyszyła fala dyskusji i nadziei związanych z polityczną przyszłością nowo powstałych republik. Rozwój wydarzeń w ciągu ostatnich dwóch dekad pozwala na stwierdzenie, że państwa te przeszły trudną drogę transformacji i demokratyzacji, lecz nie dla wszystkich proces ten zakończył się sukcesem. Republiki nadbałtyckie sprawnie dokonały transformacji ustrojowej i ustabilizowały demokratyczny ustroj. Pozostałe państwa, w tym Rosja, Białoruś, Ukraina nie opuściły tak zwanej szarej strefy demokracji.

Powszechność funkcjonowania reżimów niedemokratycznych w znacznej części państw byłego ZSRR zmusza do uwzględnienia uwarunkowań historycznych i kulturowych w rozważaniach poświęconych transformacji systemów politycznych. Polityka bowiem, jako zjawisko historyczne, jest uwarunkowana kulturowo, a tradycja historyczna odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu postaw i zachowań ludzi. Zatem system społeczny, a więc również system polityczny danego społeczeństwa, jest wynikiem jego rozwoju historycznego. Tym samym każda analiza obowiązujących rozwiązań ustrojowych czy bieżących tendencji politycznych nie może być przeprowadzona w oderwaniu od analizy szerszego tła społecznego².

Przynależność Białorusi do innego kręgu kulturowego niż Polska czy Litwa stanowi podstawę twierdzeń o trwałych uwarunkowaniach determinujących wybór przez państwa określonego modelu politycznego³. W myśl *Zderzeń cywilizacji* Samuela Huntingtona źródła cywilizacyjnych warunkujących system polityczny Białorusi należy szukać w stałym ścieraniu się na jej terytorium żywiołów, sił reprezentujących odmienne państwowości, ustroje społeczne i polityczne⁴. Na przestrzeni wieków ziemie białoruskie znajdowały się na pograniczu cywilizacyjnym,

² B. Pasierb, *Nauka o polityce a historia*, [w:] K. Opalek (red.), *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, Warszawa 1975, s. 262; A. Bodnar, *Historyczne uwarunkowania działań politycznych; system polityczny a podłoże historyczne*, [w:] K. Opalek (red.), *Elementy teorii polityki*, Warszawa 1989, s. 244. J. Kowalski, W. Lamentowicz, P. Winczorek, *Teoria państwa*, Warszawa 1978, s. 153–155.

³ Zagadnieniem tym zajęło się wielu badaczy, takich jak Arnold Toynbee, Samuel Huntington czy Feliks Koneczny. Problematykę tak zwanego uskoku cywilizacyjnego, przebiegającego przez obszar dzisiejszej Republiki Białoruś, porusza m.in. Z. Winnicki, *Uwagi o cywilizacyjnych aspektach współczesnych stosunków międzynarodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] J. Juchnowski, M.S. Wolański (red.), *Studia z nauk społecznych i humanistycznych*, Wrocław 2008, s. 631–640; R. Krawczyk, *Podstawy cywilizacji europejskiej*, Warszawa 2004.

⁴ S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, przeł. H. Jankowska, Warszawa 2005, s. 263.

choć również etnicznym, religijnym i politycznym. Naród białoruski jest wytworem pogranicza, natomiast ziemie białoruskie niejednokrotnie zmieniały przynależność polityczną i cywilizacyjną⁵. Zdaniem Lawona Barszczewskiego było tak już w Wielkim Księstwie Litewskim mającym specyficzną tożsamość i niedokonującym jednoznacznego wyboru kulturowo-cywilizacyjnego⁶. Zmiany te są jednak wynikiem nie świadomych wyborów i działań miejscowej ludności, lecz toczącej się ponad jej głowami rywalizacji pomiędzy silniejszymi organizmami państwowymi. Zachowanie Białorusinów, wpisujące się w model ukrytej, „rozmytej” tożsamości *tutejszych* stanowiło, zdaniem badaczy, logiczną reakcję na zdarzenia polityczne, które wymagały przede wszystkim troski o fizyczne przetrwanie⁷.

Białorusini — podobnie jak Rosjanie i inne narody, które po 1991 roku rozpoczęły proces budowy własnych organizmów państwowych — nie mieli historycznego doświadczenia wyboru władzy zwierzchniej w wyborach alternatywnych. Ukształtowany pod rządami carów, a następnie bolszewików model rządów nie przewidywał „byłych władców”. Dlatego też w społeczeństwie białoruskim, podobnie jak rosyjskim i innych postsowieckich, pojęcie demokracji odbierane było jako obce, bliskie niosącej niebezpieczeństwo i chaos *smucie*.

Poszukiwanie przyczyn zakorzenienia się dzisiejszej Białorusi na łonie cywilizacji prawosławnej wprost prowadzi do wciąż toczących się w środowisku historyków dyskusji na temat źródeł państwa białoruskiego i tożsamości Białorusinów. Jak słusznie zauważa Andrew Wilson, historia Białorusi ma poważny „mit założycielski” w postaci istniejącego już w IX wieku księstwa połockiego, następnie zaś księstwa turowskiego, dążącego do zachowania niezależności od Kijowa jako centralnego ośrodka Rusi⁸. Najlepsze warunki do rozwoju tożsamości białoruskiej tworzyło Wielkie Księstwo Litewskie oraz Kościół unicki. Będąc *sui generis* formą przejściową, eklektycznie łączącą cechy cywilizacji Zachodu i prawosławia, WKL i Kościół unicki mogły być punktem wyjścia do kształtowania się politycznego narodu białoruskiego, łączącego rodzimą kulturę z zachodnioeuropejskimi rozwiązaniami politycznymi. W okresie istnienia Rzeczypospolitej ziemie białoruskie stawały się integralną częścią cywilizacji zachodniej⁹. Dopiero XIX i XX stulecie przyniosło wyrugowanie cech właściwych cywilizacji zachodniej i petryfikację wzorców cywilizacji prawo-

⁵ А. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть, *Белорусы: нация Пограничья*, Вильнюс 2011, s. 5.

⁶ *I zobaczyli Białoruś. Rozmowa z Lawonem Barszczeuskim*, [w:] *Ograbiony naród. Rozmowy z intelektualistami białoruskimi*, Wrocław 2007, s. 28.

⁷ Aleś Ancipienka stwierdza, że „postawą Białorusinów jest chronienie siebie. Jeśli weźmiemy Białorusina, który ma dzieci i żonę, i nagle postawimy go przed wyborem: przeżyć albo oddać życie za jakąś ideę, to zawsze będzie próbował przeżyć. A przeżyć można w ten sam sposób co partyzant: schować się, wtopić się w otoczenie i dać wszystkim do zrozumienia: »nie ma mnie«”. *Partyzant-antybóher. Rozmowa z Alesiem Ancipienką*, [w:] *Ograbiony naród...*, s. 108.

⁸ A. Wilson, *Belarus. The Last European Dictatorship*, New Heaven-London 2011, s. 3–47.

⁹ Г. Саганович, «Русский вопрос» с точки зрения белоруса, „Народная газета” z dn. 30.04.1993 r.; Р. Радзiк, *Паміж Расіяй і Польшчай: Нацыянальна-культурная эвалюцыя беларускага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў*, „Беларусіка-Albaruthenica”, t. 6, Мінск 1997, s. 47–57.

sławnej, a następnie zakorzenienie kompleksu dysfunkcjonalnych cech określanych mianem *homo sovieticus*¹⁰.

Mimo wspomnianego „bagażu historycznego” białoruska idea narodowa na początku XX wieku cierpiała na swoisty brak korzeni, majestatu i powagi własnych (i tylko własnych¹¹), chwalebnych dziejów historycznych. Słuszne wydaje się stwierdzenie, iż źródła tego kryzysu leżały w rozpadzie WKL jako bytu politycznego oraz upadku idei mogącej być zaczynem nowoczesnego narodu białoruskiego¹². Proces kształtowania się elit narodowych na początku XX wieku dotyczył prawie wyłącznie wąskiej grupy inteligencji, przy czym znaczna jej część tradycyjnie asymilowała się z elitami polskimi¹³. Ogromną większość ludności ziem białoruskich spajała zatem więź nawykowa, wyrażana w oparciu o poczucie lokalnej „swojskości”, „tutejszości”¹⁴. To, co białoruskie, utożsamiano z „prostym ludem”. W wyniku tych zjawisk Białoruś — jak metaforycznie stwierdza filozof i pisarz Ihar Babkou — była „delikatnie nieobecna” w toczącym się w Europie Wschodniej dyskursie kulturowym¹⁵.

Polityczna dominacja Imperium Rosyjskiego, pogłębiona na gruncie ideologicznym w okresie istnienia ZSRR, przyczyniła się do wyrugowania białoruskiej pamięci historycznej. Z tego powodu niemal niezauważalne jest odwoływanie się do politycznego dziedzictwa WKL, mogącego służyć za punkt odniesienia w procesie tworzenia zrębów państwa demokratycznego¹⁶. Uwarunkowane jest to nie w pełni wykształconą tożsamością narodową Białorusinów, będącą w XX wieku obiektem inspirowanych z zewnątrz „eksperymentów” sowietyzacji¹⁷. Słowianofilską optykę „jedyne go narodu rosyjskiego” przejęli bolszewicy, propagując postrzeganie Biało-

¹⁰ Szerzej o fenomenie *homo sovieticus* m.in.: J. Tischner, *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*, Kraków 2005.

¹¹ Reprezentatywny przykład dyskusji nad problemem znaczenia tradycji WKL dla współczesnego ruchu narodowego na Litwie i Białorusi zob. *Каму належыць спадчына ВКЛ?*, „Arche. Пачатак” 2007, nr 10.

¹² T. Snyder, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Heaven-London 2003, s. 42.

¹³ J. Zaprudnik, M. Urban, *Belarus: from statehood to empire?*, [w:] I. Bremmer, R. Taras (red.), *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*, Cambridge 2011, s. 279.

¹⁴ R. Radzik, *Kim są Białorusini?*, Toruń 2003, s. 9.

¹⁵ J. Maksymiuk, *Przemysław Białoruś*, [w:] I. Babkou, *Królestwo Białoruś. Interpretacja ru(i)n*, przeł. J. Maksymiuk, Wrocław 2008, s. 6.

¹⁶ W przypadku Ukrainy pozytywną rolę w budowie współczesnej państwowości odegrał epizod kozaczyzny, Ukraińskiej Republiki Ludowej, stanowiąc ważny punkt odniesienia w projekcie budowy państwa narodowego nawiązującego do związków z cywilizacją zachodnią. Por. M. Riabczuk, *Dwie Ukrainy*, przeł. M. Dyhas et al., Wrocław 2003. Szerzej problematykę znaczenia historii dla kształtowania się współczesnej białoruskiej idei narodowej poruszają H. Sahanowicz, *Historia Białorusi*, przeł. H. Łaskiewicz, Lublin 2002; Z. Szybieka, *Historia Białorusi 1795–2000*, przeł. H. Łaskiewicz, Lublin 2002.

¹⁷ F. Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca NY, 2005, s. 149–150.

rusi jako „młodszego brata” Rosji, niemającego prawa do własnego języka, historii i bohaterów narodowych¹⁸.

Wymierzona w podstawowe wartości i normy etyczne polityka bolszewickiego terroru przyniosła Białorusi nie tylko kolejną falę brutalnej ingerencji w sferę tożsamości i kultury, lecz także straty ludnościowe, w tym w tkance kulturowej — represje dotknęły wykształconych i świadomych narodowo elit, zniszczono wytwory materialnej i niematerialnej kultury narodowej. Aktywne propagowanie przez historię i władze radzieckie twierdzenia, iż pierwszą prawdziwie białoruską państwowością była Białoruska SRR, a jej powstanie wynikało z wartości głoszonych przez bolszewików, dodatkowo wzmacniane patriotyzmem opartym na wspomnieniu heroizmu i ofiar II wojny światowej, nie sprzyjało odrodzeniu narodowemu w ostatnich dekadach XX wieku. Ujawnienie prawdy o okolicznościach budowy państwa sowieckiego na ziemiach białoruskich, losach nielicznej inteligencji, która straciła życie w wyniku stalinowskich represji, mogłoby naruszyć podstawy ukształtowanej w okresie powojennym białoruskiej świadomości, jednak — wobec społecznej bierności — nie dokonało tego.

Pamięć historyczna białoruskich mas ogranicza się do czasów BSRR, wiążąc wszystkie zdobycze państwowe i społeczne z przynależnością do Związku Radzieckiego. Wcześniejsze dzieje, zgodnie z ustaleniami wciąż funkcjonującej historiografii w duchu sowieckim, często określane są czasem wyzysku i upokorzenia ludu białoruskiego. Nieprzypadkowo „mitem założycielskim” współczesnej Białorusi pozostaje gloryfikowany radziecki ruch partyzancki. Zgodnie z tą logiką białoruski patriota mógł być jedynie patriotą radzieckim, w przeciwnym wypadku mógł się spotkać z oskarżeniami o katolicko-burżuazyjny nacjonalizm lub faszyzm¹⁹.

Żywe więzi kulturowe Białorusi z Rosją, kontakty gospodarcze oraz koncepcje integracyjne obu państw utrzymują niekorzystny dla narodu białoruskiego stan rzeczy i popularne przekonanie o swoistej „plebejskości” kultury i języka białoruskiego. Jego położenie w realiach przełomu XX i XXI wieku wydawało się tym trudniejsze, iż Białorusini wciąż byli narodem *in statu nascendi* oraz brakowało w ich świadomości poczucia tożsamości politycznej. Społeczeństwo niezespólone więzią wspólnoty narodowej nie wyraża bowiem ambicji i interesów narodowych. Brak poczucia wspólnoty narodowej sprawia, że identyfikacja Białorusinów z dziejami przodków jest stosunkowo słaba — podobnie jest ze świadomością odpowiedzialności za losy wspólnoty. Ambicje społeczeństwa są „spłaszczone”, ograniczają się do zapewnienia sobie dóbr materialnych i bezpiecznej egzystencji. Co więcej, brak narodowej elity, intelektualnej awangardy dodatkowo spowalniał proces emancypacji i artykulacji żądań istnienia państwa narodowego oraz realizacji interesów narodowych²⁰.

¹⁸ *Historia bez bohaterów. Rozmowa z Uładzimirem Arlouem*, [w:] *Ograbiony naród...*, s. 11.

¹⁹ Szerzej: N. Bekus, *Struggle over Identity: The Official and the Alternative "Belarussianness"*, Budapest 2010.

²⁰ Szersze wyjaśnienie problematyki kształtowania się białoruskiej świadomości narodowej zob. m.in. B. Białokozowicz, *Między Wschodem a Zachodem. Z dziejów formowania się białoruskiej*

Szukając przyczyn tego stanu, należy zauważyć, że na początku XX stulecia białoruski chłop charakteryzował się swoistą kulturą ludową i posługiwał językiem odrębnym od języka rosyjskiego, lecz nie miał poczucia przynależności do narodu białoruskiego. Kilkadziesiąt lat później zsowietyzowany Białorusin stał się uczestnikiem kultury rosyjskiej (radzieckiej) oraz zaczął się posługiwać językiem rosyjskim, niemalże zapominając o mowie ojczystej, jednak rozumiejąc specyfikę „bycia Białorusinem” oraz mając świadomość istnienia odrębnej białoruskiej republiki w ramach Związku Radzieckiego²¹. Indywidualnie uwarunkowany, jednak bardzo wysoki w skali całego społeczeństwa stopień podatności na zabiegi propagandowe władz sowieckich spowodował, że w znacznej większości społeczeństwa zakorzenił się charakterystyczny dla homo sovieticus, syndrom nieufności i braku akceptacji dla dziedzictwa narodowego, wypierając do „intelektualnego getta” świadomych narodowo Białorusinów²².

Będący owocem radzieckiego państwa totalnego model monostylistycznej kultury społeczeństwa ZSRR postrzegany był jako wewnętrznie jednorodny i niepodlegający ani wpływom zewnętrznym, ani wewnętrznej dyferencjacji²³. Model ten, choć właściwie charakteryzujący formalne cechy kultury społeczeństwa radzieckiego, nie dawał odpowiedzi na zachodzące w jego wnętrzu zjawiska, pomijając fakt, iż rozwój kultury jako warstwy niematerialnej społeczeństwa jest dziełem tego ostatniego, a przynajmniej odbywa się w dialogu kultury i społeczeństwa. Gwałtowny rozpad ZSRR unaoczniał, iż nie spełniała ona funkcji integrującej „naród radziecki”, dając silniejszym kulturom narodowym znajdującym się ramach imperium szansę na przetrwanie, a słabsze, w tym białoruską, poważnie skażając cechami właściwymi homo sovieticusowi.

Słaba tożsamość narodowa wraz z niespetryfikowanym systemem wartości właściwych narodowi spowodowała, że po uzyskaniu niepodległości i rozpadzie radzieckiego *ordo mundi* na Białorusi z całą mocą dało o sobie znać uwężnienie w kontekście, który można nazwać postkolonialnym. Zdecydowana większość elit państwowych oraz *en masse* społeczeństwo białoruskie nie wykazywało tak daleko

świadomości narodowej, Białystok 1998; R. Radzik, *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia*, Lublin 2000; A. Smalianchuk, *Belarusian National Idea in the Early Twentieth Century*, „Annus Albaruthenicus” 2007, s. 55–66.

²¹ Warto podkreślić, że Białorusinom obce są takie charakterystyczne dla kultury rosyjskiej elementy, jak poczucie mesjanizmu czy ukształtowana w wyniku długotrwałego procesu dziejowego „rosyjska dusza”. P. Radzik, *op. cit.*, s. 56; Д. Фурман, О. Буховец, *Белорусское самосознание и белорусская политика*, „Свободная мысль” 1996, nr 1, s. 61.

²² Stan ten, warunkujący zdaniem Marka Karpia podział na „dwie świadomości narodowe” Białorusi, stał się swoistym *modus vivendi* białoruskiego życia politycznego w kolejnych latach. Linie konfliktu politycznego przebiegały zgodnie z podziałem na opcję prosowiecką oraz narodowo-demokratyczną. M. Karp, *Dwie świadomości narodowe a kwestia niepodległości Białorusi*, „Obóz” 1998, nr 35, s. 95–96.

²³ Szerzej m.in. А. Зудин, *Культура советского общества: логика политической трансформации*, „Общественные науки и современность” 1999, nr 3.

posuniętej świadomości narodowej, jak Litwini czy Ukraińcy, dążąc do zachowania więzi z rosyjskim (radzieckim) hegemonem kulturowym. Paradoksalnie związane z obozem narodowym środowisko intelektualistów postulujących odrodzenie kultury i języka było postrzegane jako sprzeniewierzające się idei Białorusi jako miejsca pokojowego współistnienia narodów. Wyrazistym dowodem słabości białoruskiego ruchu narodowego były, traktowane marginalnie, próby restauracji pamięci historycznej, w tym ujawnienia „białych plam” okresu ZSRR. Na Białorusi, w odróżnieniu na przykład od sąsiedniej Ukrainy, gdzie kwestia ta miała wyjątkowe znaczenie dla odrodzenia tożsamości narodowej²⁴, problematyka ta była przez władze umiejętnie kanalizowana jako szowinistyczna. Do tego stanu rzeczy niewątpliwie przyczyniła się nieobecność w szeregach elit nomenklaturowych frakcji komunistów narodowych, będącej w innych republikach inicjatorem odrodzenia narodowego, odbudowy pamięci historycznej oraz państwowej emancypacji. Białoruskie elity postnomenklaturowe nie dążyły do demokratyzacji, nie czując zarówno zagrożenia ze strony słabej opozycji narodowo-demokratycznej, jak i społecznego zapotrzebowania na modyfikację dotychczasowej retoryki.

Kolonialnym dziedzictwem współczesnej Białorusi oprócz poważnych zmian w strukturze społecznej i aksjologicznej jest brak powszechnej pamięci historycznej oraz niepopularność języka narodowego jako pokłosa procesu skutecznej sowietyzacji. W drugiej połowie XX wieku naród białoruski poddany został dwóm wykluczającym się trendom — z jednej strony w wyniku urbanizacji, uprzemysłowienia, popularyzacji szkolnictwa i kultury przechodził przyspieszony proces zmierzający do petryfikacji tożsamości narodowej, z drugiej zaś miał być pierwszym elementem składowym narodu radzieckiego, odrzucającego elementy niesowieckie. Największe zmiany w tym zakresie, rzutujące na obraz dzisiejszej Białorusi, następowały zdaniem filozofa Walancina Akudowicza od lat 60., gdy mieszkańcy prowincji otrzymali paszporty dające prawo do przesiedlania się do miast. Proces masowej migracji przeniósł do ośrodków miejskich pewien komponent kultury wioskowo-kołchozowej, jednak przede wszystkim przyczynił się do ogólnego rozpadu tożsamości i upadku kultury białoruskiej²⁵. Radykalne zmiany społeczno-kulturowe, spowodowane urbanizacją, industrializacją i zmianą dotychczasowego sposobu życia podkopywały fundamenty dotychczasowej świadomości. W nowych warunkach zarówno większość rodowitych mieszkańców, jak i cała kultura białoruska postrzegana była jak „siano na asfalcie”²⁶. Poczucie dyskomfortu i nieprzystawalności mających wiejską proveniencję dotychczasowych wartości i zachowań przyspieszało — zwłaszcza w większych ośrodkach miejskich — nabywanie kultury radzieckiej. Ogólnie „białoruskość” przestała być tym, czym była do tamtej pory.

²⁴ Zob. np. O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 92.

²⁵ В. Акудович, *Архителаг Беларусь*, Минск 2010, s. 57 i n.

²⁶ Metaforyczne pojęcie użyte w latach 60. przez Ihara Babkoua. Zob. J. Maksymiuk, *op. cit.*, s. 7.

Sukces ekspansji sowieckiej ideologii uwarunkowany był również czynnikami gospodarczymi. Wysokie tempo wzrostu gospodarczego, istotnie przekraczające wskaźniki ogólnozwiązkowe, sprawiało, że Białoruska SRR była traktowana jako wzór udanego marszu do socjalizmu dla innych republik związkowych. W rezultacie „modelowa” Białoruś była dodatkowo motywowana do wypełniania partyjnego zadania „doskonalenia ustroju socjalistycznego”.

Długi okres totalitarnego doświadczenia sprawił, iż społeczeństwa postradzieckie są skłonne do odtwarzania archaicznego, scentralizowanego i skorumpowanego systemu rządów. Kulturę społeczną charakteryzuje w takich warunkach niski poziom wzajemnego szacunku, brak zaufania do ludzi i instytucji państwowych oraz narastające do skrajności dysproporcje majątkowe, uznawane za normę. Ludzie nie rzadko żyją w przekonaniu, iż ich los zależy od władz państwowych, sami nie mogą decydować o swoim losie, a ewentualny życiowy sukces jest nie wynikiem długotrwałej pracy i starań, lecz pomieszaniami przypadku i oszustwa²⁷. W odróżnieniu na przykład od Ukrainy, na Białorusi dawał o sobie znać brak symbolicznych zasobów oraz brak argumentacji na rzecz emancypacji narodowej i politycznej. Tym samym uzyskana w 1991 roku niepodległość w powszechnej świadomości Białorusinów była nieoczekiwanym i zbędnym balastem²⁸.

Powodzenie w wytworzeniu „narodu radzieckiego” na Białorusi oznaczało ukształtowanie się wspomnianego wcześniej homo sovieticus, jednostki o specyficznej mentalności, którą cechowało między innymi nadmierne zideologizowanie, zniszczenie świadomości narodowej, odrzucenie narodowej tradycji, kultury i języka, strach przed przemianami społecznymi²⁹. W obliczu postępującego rozkładu imperium radzieckiego białoruski człowiek radziecki wpadł w stan aksjonormatywnej niepewności, nazywanej przez Émile Durkheima stanem anomii, w której zanikają bądź rozpadają się dotychczasowe normy społeczne i wartości. W czasie pierestrojkowego chaosu nie mógł wytworzyć się nowy system norm i wartości, co oznaczało, że Białorusini znaleźli się w stanie poczucia zagrożenia i niepewności. Wymuszone zmianami w bezpośrednim otoczeniu politycznym Białorusi wejście na drogę tranzycji wepchnęło społeczeństwo białoruskie w stan próżni normatywno-aksjologicznej³⁰. Zachowując charakterystyczną dla siebie inercję, starało się ono konserwować bezperspektywiczny polityczny *status quo*, co było również intencją białoruskich elit nomenklaturowych.

²⁷ С.А. Никольский, *Вниз по лестнице, ведущей вверх, или пути развития демократии в России в конце XX–начале XXI века*, [w:] А.А. Гусейнов (red.), *Демократия и суверенитет: многообразие исторического опыта*, Москва 2010, s. 63.

²⁸ Jeszcze w marcu 1991 roku w ogólnozwiązkowym referendum w kwestii zachowania ZSRR prawie 83% głosujących przy 83,3% frekwencji opowiedziało się za dalszym istnieniem państwa.

²⁹ E. Dubieniecki, *Istota i specyfika mentalności i „osobowości autorytarnej” (na przykładzie mentalności „radzieckich Białorusinów”)*, [w:] A. Strałkowa, S. Ausiannik (red.), *Inna Białoruś. Historia-polityka-gospodarka*, przeł. E. Kornowska-Michalska, Warszawa 1999, s. 50–51.

³⁰ *Ibidem*, s. 52.

Na Białorusi, podobnie jak w większości społeczeństw postradzieckich na początku lat 90., nie było przesłanek sprzyjających ukształtowaniu się reżimu demokratycznego: w dziedzinie gospodarki nie istniała rozwinięta, konkurująca z sobą przedsiębiorczość, w obrębie „bezklasowego społeczeństwa chłopów, robotników i inteligencji pracującej” nie istniał zaczyn klasy średniej, a na gruncie kulturowo-mentalnościowym dominował pogrążony w stanie anomii nieufny i roszczeniowy *homo sovieticus*.

Reprezentowana przez niego tożsamość bazowała na elementach charakterystycznych dla mentalności rosyjskiej, czy szerzej: wschodniosłowiańskiej. Jej cechami był kolektywizm oraz bezwolne poddanie się losowi. Dominacja orientacji kolektywistycznej, przy niemalże pełnym odrzuceniu tożsamości indywidualnej, sprzyjała wykształceniu świadomości zbiorowej, w której jednostka wykazywała ograniczoną wolę, ambicję i chęć aktywności, odwołując się do woli i zachowań zbiorowości³¹. Powyższe składniki mentalności radzieckiej w przypadku Białorusinów uzupełniały uważane za „tradycyjnie białoruskie” elementy *tutejszości* i *pamiarkowości* (ostrożności i nieufności), a więc silnego i niemalże wyłącznego utożsamienia z zamieszkawaną miejscowością, najbliższą jej okolicą oraz wynikającej z niskiej mobilności ograniczonej wiedzy o świecie i będącej dziedzictwem kolonializmu wrodzonej nieufności, wycofania, ostrożności, przy jednoczesnej tolerancji i szacunku dla innych³². Elementy te niewątpliwie w pewnym stopniu spowodowały, iż Białoruś po 1991 roku, w mniejszym stopniu niż sąsiednia Ukraina, doświadczyła zjawiska nazwanego przez Mykołę Riabczuka „postsowiecką schizofrenią”³³. Z tych samych pobudek współcześni Białorusini nie zgłębiają historii własnego narodu oraz niechętnie w sposób świadomy operują literackim językiem białoruskim³⁴.

Ta kuriozalna dla nowoczesnych narodów formuła oddaje stan białoruskiej świadomości, przywołuje wspomnienie o „dobrych” czasach radzieckich, uzupełnione o pragnienie życia w dostatku. Niewątpliwie Białorusini po rozpadzie ZSRR nie mieli wizji przyszłości swojego państwa i kierunku jego rozwoju. Sprzyjało to popularyzacji hasła „trzeciej drogi”, odrębnej od postrzeganego za zagrożenie kapitalizmu i doświadczenia komunizmu, w której społeczeństwo ceduje na rzecz władzy szeroki zakres kompetencji i odpowiedzialności za warunki życia, tworząc organiczną całość³⁵.

³¹ М. Чернявска, *Динамика ментальности в трансформирующихся обществах*, „Известия РГПУ им. А.И. Герцена” 2007, nr 47.

³² E. Smułkowa, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 510; por. S. Janowicz, *Białoruś, Białoruś*, Warszawa 1987, s. 168.

³³ M. Riabczuk, *op. cit.*, s. 43.

³⁴ *Białoruś będzie krajem kilkujęzycznym. Rozmowa z Alekiem Trusaem*, [w:] *Ograbiony naród...*, s. 119.

³⁵ O żywotności idei „trzeciej drogi” w białoruskim społeczeństwie świadczą wyniki sondaży: w 2006 roku własną, szczególną drogę rozwoju jako „historyczną drogę Białorusi” wybierało 56,8% respondentów (w 2012 — 42,1%), powrót do ustroju radzieckiego — 25,5% (w 2012 — 20,3%), natomiast „drogę cywilizacji europejskiej” 17,3% (w 2012 — 25,2%). *Чьей ветер сильнее*, www.iiseps.org/09-12-07.html [dostęp: 10.01.2012].

Ta głęboka zmiana społeczna i polityczna oraz obnażony brak zakorzenionych wartości narodowych, woli posiadania państwa narodowego wpłynęła na charakter przemian społeczno-politycznych po rozpadzie ZSRR. Aby transformacja ustrojowa i demokratyzacja odniosła sukces, niezbędna w momencie jej inicjowania była obecność w szeregach elit rządzących demokratów, którzy staliby się siłą napędową zmian. Brak osób o takich poglądach, co więcej, brak akceptacji dla niepodległości w szeregach władzy w warunkach skrajnej atomizacji społeczeństwa sprawiał, iż sukces białoruskich przemian już w momencie początkowym był bardzo wątpliwy. Szanse na powodzenie ograniczała zdeterminowana postawa Rosji, żywotnie zainteresowanej pozostaniem Białorusi w jej sferze wpływów, przy jednoczesnym ograniczonym zainteresowaniu nią ze strony Zachodu. Życzliwa białoruskim władzom polityka Moskwy służyła konserwacji anachronicznego reżimu, uniemożliwiając rozwój pełnowartościowego systemu politycznego, społeczeństwa obywatelskiego, słowem — torpedując pożądaną modernizację społeczeństwa i instytucji politycznych.

W świetle powyższych uwarunkowań istnienie niepodległego państwa białoruskiego wydaje się swoistym paradoksem. Społeczeństwo o niewykształconej tożsamości narodowej, odchodzące od powszechnego używania języka narodowego i niepretendujące do posiadania samodzielnego organizmu państwowego w 1991 roku stało się gospodarzem niepodległej Białorusi. Fakt ten jest bezpośrednią konsekwencją funkcjonowania Białoruskiej SRR w składzie ZSRR oraz wykształcenia się sowieckiego dogmatu białoruskiej państwowości powołanej na mocy partyjnej decyzji, lecz nieodpowiadającej potencjałowi i woli społecznej samych zainteresowanych.

Rekapitulując, należy podkreślić, że uwarunkowania cywilizacyjne i багаż dojmującego doświadczenia radzieckiego obiektywnie utrudniały demokratyzację Białorusi, kierując proces transformacji na tory — imitującego demokratyczny — reżimu autorytarnego. Jak podkreślał Dmitrij Furman, jeśli w społeczeństwie nie było „poważnych” ideologii alternatywnych wobec demokracji, a ustabilizowanie systemu demokratycznego okazywało się utrudnione, naturalną koleją rzeczy jedyną drogą wyjścia z kryzysu wywołanego przez rozpad państwa komunistycznego było wykształcenie się reżimu autorytarnego imitującego demokrację³⁶.

Białoruś po uzyskaniu suwerenności nie pozbyła się dawnych zależności od Kremla jako metropolii. Rosja nie dokonała rozliczenia z radziecką przeszłością, wyznaczany przez moskiewskie elity kierunek transformacji uwzględniał utrzymanie strefy geopolitycznych wpływów, nazywanej „bliską zagranicą”, poprzez stosowanie — o ile to było możliwe — mechanizmów kolonialnego uzależnienia. Wyrazistym zamierzeniem rosyjskiej transformacji stało się wykształcenie modelu bezalternatywnej władzy prezydenckiej, a cel ten podzielały postnomenklaturowe elity białoruskie. Jak pokazuje praktyka polityczna dwóch ostatnich dekad, w wielu kwestiach działania władz Białorusi zmierzające ku ustabilizowaniu takiego systemu rządów wyprzedzały działania władz rosyjskich.

³⁶ Д. Фурман, *Движение по спирали. Политическая система России в ряду других систем*, Москва 2010, s. 35.